

**Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка**

**КАЛАУР Світлана Миколаївна
ФАЛИНСЬКА Зоряна Зенонівна**

СОЦІАЛЬНА КОНФЛІКТОЛОГІЯ

Навчальний посібник

**Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник
для студентів
вищих навчальних закладів**

**Тернопіль
Астон
2010**

ББК: 60.524.228

К-17

УДК: 316.6 (075)

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів
(лист №1/11-4201 від 19.05.2010)

Автори:

Калаур С.М., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка

Фалинська З.З., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної педагогіки Львівського національного університету ім. І. Франка

Рецензенти:

Романишина Л.М., доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки та психології Національної Академії Державної Прикордонної Служби України ім. Б. Хмельницького

Коляденко С.М., кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри соціальної педагогіки Житомирського державного університету ім. І. Франка

Мельничук І.М. кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної роботи Інституту управління економіки Тернопільського національного економічного університету.

Калаур С.М., Фалинська З.З.

Соціальна конфліктологія: Навч. посібник. – Тернопіль: Астон, 2010. – 360 с.

ISBN 978-966-308-346-9

ББК: 60.524.228

У навчально-методичному посібнику проаналізовано теоретичні та практичні аспекти розв'язання конфліктів. Посібник адресований викладачам вищих навчальних закладів, студентам спеціальностей «Соціальна педагогіка», «Соціальна робота» та «Практична психологія», соціальним педагогам, соціальним працівникам, працівникам соціальних служб, співробітникам громадських та релігійних організацій.

ISBN 978-966-308-346-9

© Калаур С.М., Фалинська З.З., 2010

© ТзОВ «Видавництво Астон», верстка, 2010

ПЕРЕДМОВА

У повсякденному спілкуванні наукова категорія «конфлікт» уже давно увійшла у лексикон пересічного українця. Цей термін активно використовується не лише для означення збройних сутичок чи військового протистояння, але й у сфері управлінської діяльності, сімейних протистоянь та в повсякденному житті. Конфлікти супроводжують людину від її народження аж до смерті. Людське життя суперечливе, у ньому кожна особистість прагне певним чином самовизначитися та утвердитися у процесі конфліктологічної взаємодії. Таким чином, маємо право стверджувати, що конфлікт сьогодні не належить до якоїсь однієї галузі наукових знань, а використовується у різноманітних аспектах. Конфлікт як соціальний феномен глибоко проник у всі сфери життя людини. Як результат – конфліктологія збагачується життєвим досвідом та досягненнями усіх галузей.

В Україні, як і в інших країнах, існує тенденція до розв'язання нових та поглиблення уже існуючих конфліктних взаємодій у різних сферах суспільного життя. Не є винятком і соціальна сфера. Сьогодні можна констатувати той факт, що суспільство виявилось зовсім не готовим до розв'язання конфліктних протистоянь, не вироблено конкретних механізмів попередження.

Людство прийшло до думки про те, що уникнути більшості конфліктів та їх наслідків просто неможливо, а отже, постала нагальна потреба ґрунтовно вивчити та дослідити сутність, динаміку та досвід розв'язання того чи іншого виду конфліктної взаємодії. Такі знання суттєво допоможуть у визначенні найбільш оптимальних способів прогнозування, запобігання та розв'язання конфліктної взаємодії у всіх сферах життя.

У навчально-методичному посібнику представлено спробу узагальнити вітчизняний та зарубіжний досвід у галузі конфліктології з позицій соціології, психології, соціальної педагогіки, менеджменту. Його особливістю, з одного боку, є його цільова спрямованість на поглиблення теоретичних знань студентів психолого-педагогічних факультетів у галузі загальної та прикладної конфліктології. З другого, – наголошено на практичному аспекті щодо механізмів урегулювання соціальних конфліктів в українському соціумі.

Знання, які може здобути майбутній соціальний педагог чи соціальний працівник, вивчаючи конфліктологію, підвищать його професійну, інтелектуальну та особистісну компетентність, а уміле їх застосування на практиці дасть змогу реально засвідчити професійну компетентність фахівця соціальної сфери як висококомпетентного спеціаліста та спрямовану на асертивну поведінку особистість. Ми свідомі того, що розробка практичних механізмів розв'язання конфліктної взаємодії потребує вдосконалення та врахування сучасних реалій.

Автори

1.1. Конфліктологія як міждисциплінарна галузь наукового знання

1. Становлення конфліктології.
2. Об'єкт і предмет конфліктології.
3. Методи конфліктологічних досліджень.

Література

1. Дмитриев А.В. Конфликтология: Учебное пособие. – М.: Гардарики, 2000.
2. Емельянов С.М. Практикум по конфликтологии. – СПб.: Питер, 2000.
3. Конфликтология: Учебник для вузов / В.П. Ратников и др. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001.
4. Моченов Г.В., Ночевник А.М. Конфліктні ситуації й організаційні структури колективу. – Тернопіль, 1993.
5. Цюрупа М.В. Основи конфліктології та теорії переговорів: Навчальний посібник. – К.: Кондор., 2004.

«Якщо можете, будьте в мирі з усіма».

Біблія

1. У повсякденному спілкуванні слово «конфлікт» застосовується до широкого кола явищ – від збройних сутичок і протистояння різних соціальних груп до службових чи сімейних суперечок, до проблем кожної особистості. Саме слово «конфлікт» походить від латинського *conflictus* – зіткнення. У кризових станах суспільства різко зростає соціальна і психологічна напруга, яка неминуче веде до конфліктів – рішучої сутички протилежних позицій соціальних суб'єктів. Конфлікти сьогодні відображають загальну проблемність і суперечливість буття. Володіючи різними життєвими цінностями, поглядами, смаками, характерами, культурою, люди не можуть уникнути конфлікту. «Якщо у вашому житті немає конфліктів, перевірте, чи є у вас пульс», – це висловлювання Ч. Діксона можна сприймати сьогодні як аксіому. Іншими словами, *конфлікти – це норма життя*. Уся справа у тому, як до них підійти.

Сьогодні сформувалася нова наука – конфліктологія і виокремилася широко профільна, досить актуальна й водночас відповідальна професія – конфліктолог. Спеціалісти-конфліктологи виступають у ролі консультантів з різних проблем людського життя. Таким чином, *конфліктологія – наука, що дає науковий аналіз конфліктності буття та визначає шляхи його подолання; конфліктологія – це система знань про закономірності і механізми виникнення та розвитку конфліктів, а також про принципи і технології управління ними; конфліктологія – наука, яка вивчає появу, розвиток і вирішення конфлікту*.

Вивчення курсу «конфліктологія» дасть змогу:

- дати собі та своїм співробітникам рекомендації щодо того, як уникати більшості конфліктних ситуацій, а також попереджувати появу конфліктів;
- уникати деструктивних конфліктів;
- виходити з конфліктних ситуацій з гідністю, «не втрачаючи обличчя» навіть за найгірших варіантів їх вирішення;
- у переговорному процесі аргументовано відстоювати свою позицію, твердо дотримуватися обраного курсу.

Вивчення конфліктології має суттєве значення, бо знання цієї галузі науки дасть змогу попереджувати і вирішувати конфлікти. Ця наука стане надійною опорою повсякденного життя, бо допоможе

осмислити проблеми власного життя, виховання дітей, проблеми нації в цілому та вирішувати завдання, які поставило перед людством ХХІ століття. Перед людством постала складна парадигма – зберегти людину і природу у гармонійному стані.

В історії розвитку людства конфлікти як форма прояву життєвої боротьби були явищем досить частим та звичним, майже повсякденним. З плином часу змінювалися умови життя – що вело до змін конфліктів, відрізнялися його наслідки. Ідеї боротьби і досягнення згоди та пошук шляхів безконфліктного спілкування залишалися розкиданими по різних галузях: філософії, історії, біології, медицині, юридичних та військових науках, психології. Російські дослідники А. Анцупова та А. Шипілова встановили, що проблемою конфліктів займаються близько 11 окремих фундаментальних наук. Коротко розглянемо досягнення деяких наук у проблемі конфлікту.

У *військових науках* поняття «збройний конфлікт» використовують для аналізу збройних сутичок між державами чи значними соціальними силами всередині країни. Від війни як широкомасштабного міждержавного конфлікту високого ступеня інтенсивності до незначних прикордонних сутичок. Головним досягненням військової науки є визнання збройних конфліктів суспільно-політичним явищем, що викликане політичними чи економічними інтересами і пов'язане із загибеллю та стражданнями багатьох людей. Встановлено зв'язок між політичним курсом держави, конфліктною боротьбою певних соціальних сил та переговорним процесом. Останнім часом військові приділяють увагу миротворчості як способу легітимного, міжнародно-правового способу врегулювання конфліктів.

В *історичних науках* конфлікти досліджувалися на міждержавному рівні як сутичка протилежних або не співпадаючих інтересів держав у різні періоди історії. З плином історії постійно збільшується чисельність міждержавних конфліктів, що веде до значного росту жертв, їх у минулому столітті налічується 300 мільйонів осіб. Значення історії в дослідженні конфлікту полягає у тому, що було вивчено історичне становлення інституту переговорів.

Педагогічні науки спрямовані на аналіз та вирішення конфліктів у площині «вчитель-учень», «студент-викладач», «педагог-педагог», «учень-учень», «студент-студент», «педагог-адміністрація навчального закладу». Ці науки прийшли до висновку про необхідність формування високої педагогічної культури керівників, педагогічного

такту, уміння безконфліктного спілкування людей різного віку та соціального досвіду.

Політичні науки розглядають конфлікти у площині боротьби за владу між специфічними верствами населення, політичними елітами, владно-державними структурами, між тими, хто править, та тими, ким правлять. Конфлікти у політичній сфері тлумачаться через призму моралі. Конфлікти розглядаються як прояв боротьби за домінування у владних структурах. У зовнішньополітичній сфері держав накопичено великий досвід ведення переговорів, встановлено протокольні та етичні моменти їх ведення.

Конфлікт у *мистецтвознавстві* віддзеркалює споконвічне протистояння добра і зла, внутрішніх і зовнішніх факторів поведінки людини. Творами мистецтва конфлікт відображається повно, різнобічно, з урахуванням діалектики. Тому приклади з творів мистецтва поповнюють арсенал керівника по вирішенню конфліктних ситуацій.

Термін «*математика конфлікту*» було введено американськими математиками Дж. Непманом та О. Моргенштерном у 1944 році. Математичні моделі допомагають виявити приховані закономірності функціонування конфліктних взаємин, а математична обробка великого обсягу статистичного матеріалу є необхідною умовою внесення науковості в конфліктологію. Однак сподівання, що за допомогою математичної теорії вдасться вирішити конфлікти складних соціальних систем, не виправдалися. Життя виявилось складнішим, ніж математичні матриці, проте з їхньою допомогою конфліктологія має більше шансів.

Проблемою конфліктів зацікавилися і спеціалісти *права*. Головними аспектами стали судово-правові засоби їх вирішення, кримінологічне вивчення конфліктних ситуацій, правові принципи, правила і норми. Активно досліджуються міжнародно-правові аспекти регулювання міждержавних конфліктів. Значна кількість учених-правників виступає за створення нової галузі – юридичної конфліктології. Важливим висновком правових досліджень проблем конфліктів є встановлення твердих, закріплених у правових нормах способів вирішення конфліктів (суди, арбітраж, міжнародні суди). Правові науки вчать дотримуватися в найбільш запеклій конфліктній боротьбі норм діючого права.

Психологія займає провідне місце серед інших наук по дослідженню проблем конфлікту. Суттєвим досягненням психологів стала розробка понятійного апарату конфліктів: сутність, структура, генезис, передконфліктний стан, методи діагностики, встановлення того факту, що конфлікти завжди пов'язані зі значним напруженням емоційно-психологічного стану протиборчих сторін. Дослідження психологів носять фрагментарний характер, не створено узагальнюючих праць загальнотеоретичного та методологічного характеру.

У роботах *біологічного напрямку* (переважно закордонних авторів – Д. Кемпбел, О. Меннінг) введено поняття «зооконфлікт» та «конфлікт у тваринному світі», що свідчить про глибоку вкоріненість конфліктного стилю поведінки у весь живий світ. У біологічних роботах конфлікт розглядається як боротьба за існування, як прояв біологічно і генетично визначеної агресивності. Такий підхід часто переноситься і на поведінку людини як представника тваринного світу. Коли суспільство було зорієнтовано на «санітарне очищення» від слабких, за біологічним принципом «нехай виживе сильніший», – яскраво демонструється практичний аспект зооконфліктного підходу до вирішення соціальних проблем. Як приклад: расистське прагнення винищити «неповноцінні раси», або сучасний геноцид. У біологічних роботах можна зустріти відомості щодо конфлікту між рослинами за «місце під сонцем», які виступають підґрунтям положення щодо тотальності конфліктної поведінки всього живого. Таким чином, у підсвідомому та несвідомому рівнях поведінки людей у разі конфлікту ми можемо знайти прояв закономірностей конфліктної боротьби, притаманної усім біологічним видам. Цінність підходу до конфліктів з позицій зооконфліктології полягає у тому, що конфлікти тлумачаться як такі, що пов'язані із внутрішньовидовою боротьбою за життєві ресурси, за територію, за вище місце в ієрархічній структурі.

2. За твердженням українського дослідника конфліктології Цюрупи Михайла Володимировича, проблема визначення об'єкта і предмета конфліктології не є самоочевидною, а тому доволі складною. До *об'єкта* конфліктології ми відносимо *усі прояви конфліктної соціальної взаємодії у сучасному світі*. До *предмета* конфліктології відносять *закономірності виникнення, ескалації і розв'язання конфліктів, у тому числі й теоретичні основи ведення переговорів*. Конфлікти являють собою невичерпний об'єкт пізнання з огляду на

чисельність існуючих та стрімке зростання нових конфліктних ситуацій. Предмет конфліктології виступає динамічним елементом, його постійно уточнюють у результаті розвитку науки. На ранніх стадіях становлення конфліктології до її предмета було віднесено деструктивні (руйнівні) функції, менше конструктивні функції конфліктів, а тепер до предмета належать групоутворення, інновації, інформації. Сьогодні об'єкт конфліктології стає більш вузьким і включає здебільшого соціальні конфлікти, а предмет розширюється за рахунок включення в нього методів управління конфліктними ситуаціями, культури конфліктної поведінки, педагогічного такту, закономірностей профілактики конфліктів.

3. З об'єктом тісно пов'язаний метод – це сукупність певних правил, принципів, прийомів, норм практичного і теоретичного знайомства з дійсністю.

У якості найважливіших принципів, які забезпечують отримання значних результатів, носять всезагальний характер, визнаються такі:

- принцип єдності теоретичних узагальнень та емпіричних досліджень;
- принцип системного підходу;
- принцип розвитку;
- принцип детермінізму.

Принцип єдності теоретичних узагальнень та емпіричних досліджень орієнтує конфліктологів не зводити вивчення конфлікту до аналізу паперів чи до «карт конфлікту», думок учасників конфлікту, а звертатися до безпосереднього дослідження реальних конфліктів конкретних суб'єктів. Поряд з цим, практична цінність висновків та рекомендацій значно підвищується, якщо вони підтверджені існуючими теоретичними положеннями (принцип верифікації – перевірки).

Принцип системного підходу вимагає розглядати конфлікт як цілісне, складне органічне поєднання всіх елементів (складових) конфлікту, зв'язки між елементами. Цей принцип говорить про те, що конфлікт у житті є не самодостатнім, він включений у більш широку систему соціальних відносин.

Принцип розвитку признає, що конфлікт має тенденцію до неперервних змін, перетворень і розвитку всіх явищ, перехід із однієї форми і рівня на інший.

Принцип детермінізму передбачає причинно-наслідкові зв'язки між всіма явищами дійсності. Іншими словами, всі дії в конфліктних ситуаціях відбуваються під дією тих чи інших причин. Він спрямовує конфліктологів по шляху виявлення об'єктивних і суб'єктивних причин, внаслідок яких виникає той чи інший конфлікт, і без врахування яких неможливо ані його попередити, ані розв'язати.

Основні вимоги до методів конфліктологічного дослідження:

- об'єктивність – висновки повинні бути зроблені на достовірних даних, а не на припущеннях чи уявленнях;
- валідність – можливість повноти дослідження;
- надійність – отримання однозначних результатів при багаторазовому контролі;
- специфічність – відповідність певної методики тільки тому фактові, процесу чи проблемі, які вивчаються;
- економічність – розв'язання проблеми з найменшими втратами часу, засобів, зусиль.

Найпоширенішими методами в конфліктології вважаються: експеримент, аналіз документів, опитування, спостереження.

У конфліктології не досить часто практикується застосування *експерименту* через те, що будь-яке пряме втручання в конфлікт, особливо в міжособистісний, не тільки може спричинити шкоду конфліктуючим сторонам, але і порушити «чистоту» дослідження. На рівні міжособистісного спілкування експеримент проводять психологи. (Американський конфліктолог Харрас у 1997 році розробив та провів наступний експеримент. Асистенти експериментатора влізали перед людиною, яка стоїть у черзі в магазині чи супермаркеті. У деяких випадках вони говорили «вибачте», а в інших не говорили нічого. Експериментатор записував вербальні та невербальні реакції людей на таку провокацію. Зокрема: вербальні реакції класифікувалися як ввічливі, байдужі, агресивні і дуже агресивні. Невербальні реакції класифікувалися як дружня посмішка, байдужі погляди, ворожі жести, штовхання і випихання).

Дослідник може дізнатися про конфліктуючі сторони через різноманітні *документи* (офіційна документація, література, преса, особисті документи (листи, щоденники), мікрофільми, дискети). Аналіз змісту документів у багатьох випадках допомагає отримати інформацію, яка необхідна для поглибленого вивчення проблеми конфлікту. Зазвичай при вивченні документів зустрічаються труд-

нощі, які пов'язані з великою кількістю і різноманітністю джерел. Для зручності використовують своєрідну методику їх вивчення під назвою «конвент-аналіз» (кількісний аналіз). Його суть можна вкласти в таку схему: «Хто сказав, що, кому, як, з якою метою і з яким результатом?».

Конфліктологи по питаннях, які їх цікавлять, часто проводять *опитування* людей. Ці дані можна отримати як від сторони, яка приймає участь у конфлікті, так і від його очевидців. Питання, які ставляться до респондентів, як правило, опосередковані, тому що багато людей соромляться розповісти про участь у конкретному конфлікті. Позитивні риси опитування: вони не причиняють шкоди ні респондентові, відносно дешеві та не вимагають затрат часу. Недоліки: деякі респонденти не завжди відверті. Часто конфліктологи можуть застосовувати «метод діагностичного інтерв'ю», який дозволяє отримати якісну інформацію про досліджуване соціальне явище, наприклад виникнення страйку.

Найбільш поширеним і досить простим є метод *спостереження*. Кожний із нас користується цим методом у повсякденному житті, тому що він дозволяє оцінити особистісні характеристики як знайомих, так і незнайомих людей. Професійними спостерігачами є журналісти, вчителі, лікарі. Спостереження відбувається в природних умовах. Конфліктолог у залежності від мети дослідження і ситуації може спостерігати, будучи або безпосереднім учасником події (включене спостереження), або стороннім спостерігачем (звичайне спостереження). Переваги методу спостереження полягають у тому, що він простий і дозволяє досліднику вникнути в деталі конфлікту, відчувати його багатоманітність. Недолік: особистість дослідника неодмінно відобразиться на якості дослідження.

Найчастіше у конфліктології використовуються такі методи:

Статистичний метод сприяє вивченню багатьох випадків і дає змогу завдяки отриманим статистичним даним встановити закономірності, взаємозалежності, допомагає зробити узагальнення.

Метод *експертних оцінок* застосовується для прогнозування розвитку тих чи інших подій і явищ. Основою якісної та кількісної оцінки об'єктивних і суб'єктивних факторів, які впливають на конфлікт, стає думка спеціалістів, що спирається на їхній професійний науковий та практичний досвід. Важливим моментом є правильно підібрати експертів, організувати їхню роботу.

Метод «картографії конфлікту». Його суть полягає у послідовному заповненні «карти» конфлікту, розділеної на декілька секторів (у залежності від кількості учасників конфлікту). У центрі її заноситься основна проблема, а в розділі – інформація про учасників конфлікту та їхню мету в ньому.

Комп'ютерний конвент-аналіз. ККА текстів засобів масової комунікації – один із методів відстежування моделей соціальної реальності, які транслиуються масовими інформаційними джерелами. Ці результати можна використовувати як вихідну базу даних чи додатковий аналітичний матеріал у процесі прийняття рішень.

Примирні та арбітражні процедури використовуються з метою розв'язання конфліктів на різних соціальних рівнях. Вони допомагають мирно врегулювати складні трудові конфлікти, що зайшли в глухий кут. У такому разі аналіз конфліктів здійснюють незалежні організації. Наприклад, в Україні такою організацією є Національна служба посередництва і примирення. В її основні завдання входить вивчення ситуації та запропонування проекту вирішення конфліктів. Якщо ж сторони не доходять згоди, то незалежна організація виносить свій вердикт обов'язків для конфліктуючих сторін.

Соціометрія у конфліктології передбачає вивчення емоційно-психологічних зв'язків між людьми. На думку винахідника цього методу, американського вченого Дж. Морено, соціометричний метод – це система технічних засобів і процедур для аналізу соціально-емоційних зв'язків індивіда з членами тієї групи, де він живе і працює. За допомогою соціометричних досліджень можна отримати зріз динаміки внутрішніх взаємин у групі, дати конкретну кількісну оцінку внутрішньогрупових і міжгрупових процесів спілкування, виявити характер психологічних взаємин, наявність лідерства, угруповань, конфліктних ситуацій. Важливим позитивом є простота і швидкість процедури дослідження.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Дати характеристику науковій категорії «конфлікт».
2. Охарактеризувати процес становлення конфліктології як науки.
3. Назвати та дати характеристику об'єкту і предмету конфліктології.
4. Проаналізувати основні методи, які науковці-конфліктологи використовують найчастіше.

1.2. Історія становлення та розвиток конфліктологічних знань

1. Знання про природу конфліктів у давньому світі та античному суспільстві.
2. Конфлікти як предмет аналізу мислителів Середньовіччя, Нового часу та періоду становлення буржуазних відносин.
3. Сучасні конфліктологічні вчення західноєвропейських та американських науковців.
4. Становлення конфліктології як науки в світі та Україні та її розвиток на сучасному етапі.

Література

1. Громова О.Н. Конфликтология. Курс лекций. – М.: Ассоциация авторов и издателей «Тандем». Издательство ЭКМОС, 2000.
2. Дмитриев А.В. Конфликтология: Учебное пособие. – М.: Гардарики, 2000.
3. Емельянов С.М. Практикум по конфликтологии. – СПб.: Питер, 2000.
4. Конфликтология: Учебник для вузов / В.П. Ратников и др. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001.
5. Конфликтология / Под ред. А.С. Кармина. – СПб.: Лань, 1999.
6. Цюрупа М.В. Основы конфликтологии та теорії переговорів: Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2004.
7. Пірен М.І. Конфліктологія: Підручник. – К.: МАУП, 2003.

Історія твориться зусиллями народу і через проблеми.

Народна мудрість

1. Історія розвитку людства з найдавніших часів до наших днів засвідчує, що конфлікти завжди були і будуть. Дослідження історії розвитку вчення про конфлікт є не тільки повчальним елементом для сучасників, але й несе функцію розкриття зміни уявлень окремих людей про сутність конфлікту.

У первісних суспільствах джерелом конфліктів виступали контрастні явища людського буття: «життя» – «смерть», «табу» – «потяг до чуттєвого», які ставили сувору альтернативу вибору. Конфлікт

між людьми у межах первісного роду розв'язувався на основі пріоритету інтересів цілого племені, а особисті інтереси окремого представника до уваги не бралися. Суперечності між людиною і племенем вирішувалися шляхом вигнання людини за межі родової спільноти, що дорівнювало смерті. Конфлікти між різними родами чи племенами вирішувалися збройною боротьбою, тому особливо вшановувалися боги, які дарували перемогу у війні – грецькі Арес і Афідна, скандинавські Одін і Топар.

Поряд із збройним вирішенням конфліктів, у первісній культурі використовувалися випробування, жеребкування, азартна гра, ворожіння. Випробування носили відкритий характер за правилами, які визнавалися всіма, конфлікт не зазнавав небезпечної ескалації, локалізувався у часі і не викликав кровопролиття. Популярними були вирішення конфліктних ситуацій шляхом двобою. У ті часи основним засобом вирішення конфлікту було використання «священної» влади старійшин та вождів.

Перші спроби раціонального осмислення природи конфліктів належать древньогрецьким філософам. Древньогрецький філософ *Анаксимандр* (610 – 547 р до н. е.) стверджував, що речі виникають із постійного руху «апейрона» – єдиного матеріального начала, що призводить до виділення із нього протилежностей.

Геракліт (530 – 470 р. до н. е.) прагнув пов'язати свої думки про війни і соціальні конфлікти із загальною системою поглядів на природу утворення світу. Для нього все піддається вічному кругообігу і взаємоперетворенням, у тому числі і норми людського спілкування – в світі все народжується через ворожість і чвари. Єдиний всезагальний закон, який царює як у космосі, так і на землі, це «війна – батько і цар всього. Одним вона визначила бути багатими, а інших – людьми, одних вона зробила рабами, інших – вільними», – ці слова були однією із перших спроб раціонально обґрунтувати позитивну роль боротьби в процесі загального розвитку. Джерела конфліктів мислитель бачив в універсальних властивостях світу в цілому. Разом з тим, він розумів, що, крім протиріч і ворожнечі, в світі є місце для гармонії і згоди. Якщо війна – батько всіх речей, то мир – їх мати. З деяких фрагментів творів, що збереглися, випливало: «День – ніч, зима – літо, війна – мир, достаток – голод – все це протилежності». Таким чином, конфлікти за Гераклітом носять всезагальний характер, космічний характер, їх замирення є тимчасовим

явищем, боротьба вічною. Іншими словами, філософ виправдовував війну як неминуче явище.

Ряд інших древньогрецьких дослідників мали дещо інші погляди. *Геродот* стверджував, що: «ніхто не настільки нерозсудливий, щоб надавати перевагу війні перед миром. Під час війни батьки хоронять дітей, а під час миру – діти батьків».

Епікур вказував, що негативні руйнівні наслідки війн та конфліктів між спільнотами мимоволі примусять людей жити в умовах миру.

Демокріт звернув увагу на збройні конфлікти внутрішнього та зовнішнього типу і проголосив, що «міжусобна війна – зло для обох сторін, це однакове лихо для переможців і переможених». Заслуга Демокріта – виявлення фінансового підґрунтя збройних конфліктів.

Платон, який скупив і спалив майже усі праці Демокріта, вважав, що існує два види конфліктів: між греками й варварами – «полемос»; та «домашня сварка» як різновид громадянської війни. У творі «Закони» Платон вважав, що боротьба між греками має вестися за правилами, а боротьба із варварами не підлягає ніяким цивілізованим правилам.

Арістотель висловив думки про роль конфліктів у житті людей. Джерело конфліктів – відмінності між людьми, причини конфліктності – порушення справедливості у розподілі власності. Конфлікти у владних колах викликалися жадобою до поживи посадових осіб.

У той самий період на Сході існував дещо інший підхід. Особливе місце серед древньокитайських мислителів належить *Конфуцію*. Його заповідь: «не робіть іншим того, чого не бажаєте собі і тоді в державі, і в сім'ї до тебе не будуть ворожими». Джерело конфліктів він вбачав у поділі людей на «благородних мужів» (освічених, грамотних, вихованих) і «простолудинів». Неосвіченість та невихованість простолудинів веде до порушення норм людських взаємовідносин, до порушення справедливості. Для благородних мужів основу взаємовідносин становить порядок, а для простолудинів – вигода.

Китайський мислитель древності *Лао-Цзи* вчив, що головне це дотримуватися спокою. На його думку, першоджерела світу Янь (світле) і Ін (темне) не стільки борються між собою, скільки, доповнюючи один одного, утворюють гармонію Єдиного. Якщо коротко

охарактеризувати далекосхідну конфліктологічну думку, то основна порада мислителів – уникання відкритої боротьби, поступливість, скромність, чемність, некваплива поважність у спілкуванні. Під час боротьби пізнаючи супротивника – пізнавати самого себе.

2. В епоху Середньовіччя підґрунтям конфліктів вважалося протиріччя між тілесним та духовним у людині. Конфлікти в основному носили релігійний характер. Зокрема, *Августин* вважав, що людська і божественна історія протікає в протилежних, але нерозділних сферах. Таке протікання викликає вічну битву двох царств – Божого і Земного. Фома Аквінський розвинув думку про те, що війни допустимі в житті суспільства, тобто конфлікти є об'єктивною реальністю, але на них необхідна санкція зі сторони суспільства і церкви. Запеклі конфлікти у той час – між мусульманами і християнами.

Суттєвою особливістю поглядів філософів *епохи Відродження* на проблему конфліктів були думки про велич людського розуму. Микола Копернік, Джордано Бруно, Нікколо Макіавеллі вірили в силу людини, її розум і гармонію, здатність подолати соціальні конфлікти. Конфлікт, на думку Нікколо Макіавеллі, виникає через зіпсовану людську природу та намагання окремих груп людей до безперервного збагачення.

Новий час та епоха Просвітництва. У цей період відбувався бурхливий економічний і культурний підйом європейських країн, що створювало передумови для системного пізнання оточуючого світу та нових підходів до проблем конфліктології. Цікаві погляди на конфлікт висловив Френсіс Бекон. Він висловив думку, що зростання народонаселення є однією із причин конфліктів. Описав ознаки конфлікту: «пасквілі і крамольні розмови, якщо вони часті і сміливі, неправдиві чутки, які ганьблять уряд». Серед засобів, які можуть зменшити конфліктність всередині країни, автор надавав перевагу матеріальним засобам, дарування народу певних вольностей. Цікавою є його позиція про переговори. Науковець говорив: «Якщо вам належить працювати з будь-якою людиною, то ви повинні розпізнати: або її характер та пристрасті – щоб нею командувати; або слабкості та недоліки – щоб налякати її; або близьких їй людей – щоб керувати нею. Коли ви ведете складні переговори, не намагайтеся сіяти та робити жнива одночасно, поступово підготовляйте ґрунт – і плоди дозріють».

Доцільно розглянути погляди К. Маркса (1818-1883) як основоположника «марксистської конфліктологічної концепції». Автор був переконаний у тому, що конфлікти властиві всім сферам життя: політиці, економіці, культурі, вся історія була історією боротьби класів, основна причина конфліктів – приватна власність. Він вважав, що на міжнародній арені зіткнення капіталістичної системи із соціалістичною неминуче приведе до перемоги соціалістичної системи. Основні положення:

- 1) чим більш нерівномірно розподілені матеріальні ресурси, тим глибший конфлікт між соціальними класами;
- 2) глибина конфлікту залежить від ступеня усвідомлення своїх інтересів у суспільному розвитку;
- 3) чим сильніша поляризація груп у суспільстві, тим більш непримиренним є конфлікт.

Помилковість марксистів полягала у тому, що вони вважали можливим у майбутньому, після знищення приватної власності на засоби виробництва, створити умови для ліквідації антагоністичних відносин як бази конфліктів – побудувати безконфліктне суспільство.

3. У середині XX століття склалися сучасні конфліктологічні вчення, коли різко збільшилася кількість міжнародних конфліктів та конфліктів всередині організацій. Характерною рисою сучасної конфліктології є наявність багатьох напрямків, а саме:

- психологічний напрямок;
- функціональний напрямок;
- загальна теорія конфліктів;
- соціально-політична теорія конфліктів.

Психологічний напрямок характеризується як дослідження внутрішнього механізму поведінки людей у складних (проблемних) ситуаціях. Він, насамперед, пов'язаний з іменем *Зигмунда Фрейда* (1856-1939) – великого австрійського лікаря, психіатра. Він створив першу концепцію конфліктології – теорію психоаналізу. Згідно з його теорією, поява і розвиток внутрішньоособистісних конфліктів визначається зіткненням всередині особистості несвідомих психічних сил, основною з яких є «лібідо» (сексуальний потяг) та необхідністю вистояти. Заборони з боку середовища завдають душевної травми, придушують енергію несвідомих потягів, які проявляються у вигляді невротичних синдромів.

Послідовник З. Фрейда швейцарський психолог *Карл-Густав Юнг* (1875-1961) заснував школу аналітичної психології, висунув концепцію про існування колективного несвідомого, запропонував типологію характерів особистості. Всіх людей він поділив на два типи: інтроверти – люди, які направлені всередину себе, замкнуті, прагнуть тримати дистанцію від інших і від зовнішнього світу; екстраверти – зосереджені назовні, в своїх думках і поведінці відкриті для зовнішніх впливів.

К. Лоренц, лауреат Нобелівської премії, вперше в історії висунув думку щодо природного походження агресивності людини та обґрунтував, що причини агресивності випливають з біологічних підвалин, що підвищуються в натовпі. Агресивність є постійним станом усіх представників тваринного світу, а отже, і людини.

Американський психолог *К. Левін* (1890-1947) досліджував проблеми групової поведінки і зробив висновок, що конфліктність підвищується під час втрати рівноваги між людиною та середовищем, а також неадекватна поведінка лідера – джерело конфлікту. Він визначав конфлікт як «ситуацію, в якій на суб'єкта одночасно діють протилежно спрямовані сили однакової величини». Вчений виділив чотири типи конфліктних ситуацій:

- конфлікт «прагнення-прагнення» – це конфлікт між рівносильними прагненнями суб'єкта заволодіти обома привабливими об'єктами;

- конфлікт «уникнення-уникнення» відбувається, коли людині доводиться обирати одну із двох неприємних перспектив;
- конфлікт «прагнення-уникнення» (амбівалентності) виникає в разі дії на суб'єкт одночасного приваблення і відштовхування при спрямуванні на якийсь об'єкт;
- конфлікт «подвійного прагнення-уникнення» коли існує ситуація вибору між двома цілями, кожна з яких має як приємні, так і неприємні сторони, наприклад потрібно обрати одну із двох професій, кожна з яких має позитивні і негативні аспекти.

У 1960-ті роки були опубліковані праці американського психотерапевта *Ерика Берна* (1902-1970), який розробив теорію трансактного аналізу. Згідно з нею, структура особистості включає в себе три компоненти: 1) «Дитина» (джерело спонтанних емоцій, переживань), 2) «Батько» (схильність до повчань, стереотипів); 3) «Дорос-

лий» (раціональний і ситуативний підхід до життєвих ситуацій). У процесі взаємодії людей здійснюється трансакція. Конфліктні ситуації виникають тоді, коли починають взаємодіяти люди з одностипною психікою, наприклад дві «дитини», чи два «дорослих».

Функціональна теорія конфлікту. Її пов'язують з іменами: німців Георга Зіммеля, Ральфа Дарендорфа, американців Льюїса Козера, Толкота Парсонса, італійців Вільфредо Парето, Гаєнато Моски. Коротко розглянемо їхні погляди. *Георг Зіммель* (1858-1918) вперше ввів термін «*соціологія конфлікту*». У роботі «Конфлікт сучасної культури» розглядає конфлікт як універсальне соціальне явище, яке надає гармонійності у стосунках між групами чи прошарками всіх верств суспільства. Абсолютна гармонія у суспільстві неможлива, і суспільство буде за таких умов не життєздатним. Нетривалі та неглибокі конфлікти допомагають позбутися від прихованого всередині почуття ворожості та роздратування. У випадку двостороннього конфлікту взаємодія сторін є більш жорсткою та прямолінійною, але введення третьої сторони відкриває можливість для формування тимчасових коаліцій. Отже, конфлікт-конфліктна боротьба згуртовує членів конфліктуючих сторін. Суть функціональної теорії конфлікту полягає у визнанні його нормальним явищем соціального буття, що допомагає соціальному розвитку суспільства. Його позитивні функції сприяли прогресу на макрорівні, тобто на рівні держави, і слугують згуртуванню групи на мікрорівні.

Толкот Парсонс (1902-1979) у роботі «Структура соціальної дії» (1937) розробив *структурно-функціональний підхід*. Він характеризував конфлікт як причину дезорганізації суспільного життя, як соціальну аномалію. Норма – це безконфліктність, зняття соціального напруження. Соціальна дія конфлікту розгорталася на 4-х рівнях: біологічного організму, особистості, соціальної системи, культури. На кожному рівні виникають зони напруженості і конфлікти. Суттєві є висновки про колізії (суперечності), які спричиняють конфлікт: «внутрішні мотивації – суспільні цінності», «власний інтерес – інтерес суспільства», «індивідуальність – колектив», «намір – вчинок». З історичним розвитком суспільство «стає більш адаптивним», легше переносить наслідки соціальних конфліктів, само виробляє механізми запобігання конфліктам.

Теорія «*позитивно-функціонального конфлікту*» складалася під впливом робіт Льюїса Козера та Ральфа Дарендорфа. *Льюїс Козер*

(1913) у 1956 році в книзі «Функції соціального конфлікту» зазначав, що конфлікт не є соціальною патологією, а навпаки – забезпечує стабільність соціальних систем. Не може бути соціальних груп без конфліктних відносин, які розумілися ним як боротьба за матеріальні і духовні цінності, за владу та високий соціальний статус. Він сформував ряд положень, які стали теоретичним фундаментом сучасної науки про конфлікти. Зокрема:

- 1) постійним джерелом соціальних конфліктів є дефіцит ресурсів, влади, цінностей, престижу, які існують у будь-якому суспільстві. Особливу роль у постійній боротьбі за ці дефіцитні ресурси має прагнення людей до влади і престижу;
- 2) у «закритому» (недемократичному, тоталітарному) суспільстві, яке поділене на два табори, конфлікти мають революційно-насиленіський, руйнівний характер, а у демократичному («відкритому») суспільстві конфлікти вирішуються конструктивним шляхом;
- 3) головне завдання конфліктології полягає у розробці рекомендацій по обмеженню негативних і використанню позитивних функцій конфліктів;
- 4) конфлікт розряджає напружені стосунки і надає вихід негативним емоціям, зберігаючи основні функціональні зв'язки між конфліктуючими сторонами;
- 5) у процесі конфлікту сторони краще пізнають себе та одну одну, у цьому і полягає «тестуюча» функція конфлікту, перевірка внутрішнього світу людей;
- 6) конфлікт стимулює позитивні соціальні зрушення, появу нових суспільних порядків, норм і відносин;
- 7) чим менше між учасниками одностайності щодо спільної мети, тим триваліший конфлікт;
- 8) чим частіше відбуваються конфлікти, тим менша ймовірність того, що вони відображають різні думки щодо основних цінностей;
- 9) чим частіше й слабші конфлікти, тим вища ймовірність того, що вони сприятимуть створенню нормативного регулювання конфлікту.

Ральф Дарендорф (1929 р.) німецький соціолог у своїх роботах «Класи і класові конфлікти в індустріальному суспільстві» (1957),

«Сучасний соціальний конфлікт» (1957) розглядає конфлікт як природний стан суспільства. Не наявність конфліктів, а їхня відсутність є ненормальною. Конфлікти не завжди є загрозою для даної системи, навпаки вони можуть служити одним із джерел її збереження. На відміну від К. Маркса, Ральф Дарендорф вважає, що головним джерелом конфлікту є не економічні, а політичні протиріччя між соціальними групами, які пов'язані з концентрацією влади в одних і її відсутністю в інших. Конфлікти на економічному підґрунті між робітниками і підприємцями сьогодні не так актуальні і можуть бути вирішені без застосування революційних методів.

Основні положення його теорії: 1) особлива риса будь-якого суспільства – відношення пануючих до підлеглих, тому є конфлікт; 2) основою конфліктності є владні відношення, перевага одних груп над іншими: господарів над робітниками, офіцерів над солдатами, викладачів над студентами; 3) суспільство представляє собою систему конфліктуючих груп, конфлікти неминучі та універсальні; 4) спільність інтересів людей, які утворюють одну групу, і різниця інтересів різних груп ведуть до утворення різного роду організаційних структур: профспілок, партій, громадських об'єднань; 5) такі структури сприяють загостренню конфліктів, особливо в умовах великої концентрації влади в руках небагатьох і відсутності в інших групах; 6) конфліктуючі сторони повинні домовитися щодо прийняття певних правил, дотримання яких забезпечує рівність сторін і баланс інтересів; 7) необхідно досягнути певного рівня організованості конфлікту. Чим більше організовані конфліктуючі сторони, тим легше їм досягнути угоди.

Італійські дослідники *Вільфредо Парето* та *Гаєнато Моска* вказували серед причин конфліктів соціальну неоднорідність суспільства. Особливо запекла боротьба і конфлікти виникають всередині еліт. Конфлікт всередині еліти є рушійною силою її розвитку і, відповідно, всього суспільства. Найбільш напруженою формою конфлікту є революція.

Загальна теорія конфлікту склалася на початку 60-х років ХХ століття. Ця теорія ставила собі за мету подолати розпорошеність у постановці та вирішенні проблем, пов'язаних із конфліктами. Суттєвий вклад у цю теорію вніс американський соціолог *Кеннет Боулдінг*. Зокрема, в книзі «Конфлікт і захист: загальна теорія» (1963) він висловив загальну теорію конфліктної взаємодії. Основ-

ною його думкою було признання того, що конфліктна поведінка людей, їхня постійна ворожнеча представляє собою природну форму поведінки. Проте, він висловлював надію на те, що, опираючись на розум та моральні норми можна вдосконалювати, пом'якшувати форми конфліктної взаємодії. Усі конфлікти мають спільні функції, риси, тенденції у виникненні, ескалації та вирішення. У теорії Боулдінга існують дві моделі конфлікту – динамічна і статистична. Статистична розглядає конфлікт як специфічну систему, першим елементом якої є сторони (люди, тварини, об'єкти...), а другим – відносини між цими сторонами. У статистичній моделі сторони конфліктів будують відносини на основі конкуренції, боротьби, яка мало піддається компромісам. Динамічна модель будується на відомій сучасній концепції біхевіоризму, чи поведінковій психології, згідно якої людина веде себе по принципу «стимул – реакція», постійно реагуючи на імпульси оточуючого середовища. Динаміка конфлікту і є одним із проявів загальної поведінкової реакції людини в умовах протиборства.

Таким чином, інтереси людей є збудниками конфліктної поведінки. Існує єдине та універсальне джерело конфлікту – це несумісність потреб сторін при обмежених можливостях їх задоволення. Він досить чітко сформулював принцип «скерситі», тобто обмеженості, дефіциту, недостатньої кількості певних ресурсів і благ, матеріальних чи духовних. У конфліктології автор запропонував широко використовувати теорії ігор, моделювання конфліктних ситуацій з метою внесення раціонального моменту, точного розрахунку в поведінці конфліктуючих сторін, розробці певного плану конфліктних дій, «стратегії конфлікту». Сміслом усіх стратегій є залагодження конфліктів. Стали появлятися спеціалісти, які здатні здійснити послуги в якості посередників по врегулюванню конфліктів, а пізніше виникли і особливі фірми, які спеціалізувалися на досудовому врегулюванню цивільних справ.

До загальної теорії конфліктів відносять неординарну, або парадоксальну теорію *Джона Рекеса*. Автор побудував свою теорію на основі складних зворотних зв'язків між конфліктом і реальністю. За Д. Рекесом, конфлікт реконструює реальність, відтворює всі складності та її суперечності. Все суспільство тримається на взаємодії конфліктуючих контрагентів, тому консенсус між протиборними сторонами принципово неможливий.

Соціально-політичні теорії конфліктів висловлювали Т. Нейра, С. Хантінгтон. Директор Шотландського міжнародного інституту *Т. Нейра* стоїть на позиціях концепції «*нерівномірного розвитку*». Він висловив думку про те, що етнонаціональний конфлікт часто відбувається в економічній сфері в результаті нав'язування зразків економічного розвитку недостатньо розвиненим регіонам. Він вважає, що в міру експансії капіталізму на недостатньо розвинені, архаїчні суспільства останні розкладаються на окремі частини уздовж лінії розломів. Наприклад, такі лінії розломів ми спостерігаємо на територіях Індії-Пакистану-Афганістану. Аналіз сучасних конфліктів в Африці показує, що серед економічних чинників конфліктності домінує фактор продовольства і води. У «конфліктах за їжу» харчі використовують так само, як зброю.

У зв'язку із терористичним нападом ісламських екстремістів на міста в США у вересні 2001 року багато фахівців звернулися до *теорії цивілізаційних конфліктів С. Хантінгтона*, сенс якої полягає у тому, що більшість сучасних конфліктів на міжнародній арені визначається не ідеологічними розбіжностями країн чи економічними чинниками, а сутичками полярних фундаментальних цінностей цивілізацій, зокрема західною – відкритою та демократичною і мусульманською – закритою та непримиренною. Сутички між цими цивілізаціями і раніше були не безпроблемними та виглядали як суперництво, змагання чи навіть «холодний мир». Тепер, на думку автора, ці стосунки постають конфліктами по лініях розлому – між сусідніми країнами, які належать до різних цивілізацій. Їх актуальними причинами є зміна балансу сил між цивілізаціями, втрата Заходом можливостей домінувати в сучасному світі та спроба відновити колишню західну силу.

4. Вивчення теорії конфліктів, проблемних ситуацій є одним із основних напрямків роботи провідних наукових центрів. На військових, юридичних, економічних, політологічних, соціологічних, психолого-педагогічних факультетах це одна з основних дисциплін, тому що людське буття було, є і буде конфліктним завжди, бо інакше гальмується суспільний прогрес. Актуальність і соціальна значимість вивчення конфліктів відзначилась і міжнародними організаціями. У 1957 р. відбулося Паризьке засідання ЮНЕСКО. Сьогодні в США налічується декілька десятків національних центрів по дослідженню конфліктних ситуацій. У 1986 році (рік, який було оголо-

шено роком миру) в Австралії було створено Міжнародний центр вирішення конфліктів. В Україні створено спілку конфліктологів, головою якої є А. Гірний.

Нині у нашій країні є певні проблеми у галузі конфліктології, зокрема: необхідне напрацювання категоріального та понятійного апарату з основ конфліктології, створення наукової бази; інтеграція гуманітарного, медико-біологічного й технічного підходів у дослідженні конфліктів і пошуку механізмів раннього виявлення конфліктів; підготовка фахівців для наукового та практичного дослідження проблем прогнозування, запобігання та розв'язання конфліктів, створення спецгруп конфліктологів-практиків; вивчення та уміле запозичення кращого світового досвіду з конфліктології за допомогою симпозіумів, тренінгів.

Серед праць сучасних західних конфліктологів заслуговують на увагу книги Роджерса Фішера й Вільяма Юрі «Шлях до згоди» (1983), Луїза Крісберга «Соціальні конфлікти» (1982), Чарльза Тіллі «Від мобілізації до революції» (1978). Заслуговують на увагу праці таких фахівців, як А. Дмитрієва, В. Кудрявцева «Вступ у загальну теорію конфліктів» (1993), О. Здравомислова «Соціологія конфлікту» (1995), А. Ішмуратова «Конфлікт і злагода» (1996).

Суттєвим внеском учених України в розвиток конфліктології як науки є проведення міжнародних конференцій, а саме: «Молодь і проблеми конфлікту в період переходу до демократичного суспільства» (1994 р., м. Чернівці), «Конфлікти в суспільстві: діагностика і профілактика» (1995 р., м. Київ), «Українська еліта та її роль у державотворенні» (2000 р., м. Київ). Перераховані розробки не можуть заповнити відсутність загальних концептуальних засад, які б дали змогу осмислити механізм політичних та соціальних конфліктів. Основна проблема полягає в тому, що сучасна західна конфліктологічна парадигма відображає конфлікти стабільного громадянського суспільства, якого в Україні поки що немає. Тому конфліктні ситуації в українському суспільстві необхідно розглядати разом з притаманними йому специфікою і особливістю історичного розвитку, українською ментальністю та іншими чинниками, які притаманні нашій державі.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Дати характеристику знань про природу конфліктів у давньому світі.
2. Охарактеризувати провідні думки філософів античного світу в галузі конфліктології.
3. Назвати провідних мислителів середньовіччя, що зосереджували свою увагу на проблемах конфліктології.
4. Дати характеристику поглядам науковців щодо природи конфліктів у суспільстві у час розвитку та становлення буржуазних відносин.
5. Проаналізувати сучасні конфліктологічні вчення західноєвропейських та американських науковців.
6. Охарактеризувати перспективи розвитку конфліктології в Україні.

1.3. Поняття, функції і типологія конфліктів

1. Поняття конфлікту та його природа.
2. Основні поняття конфліктології.
3. Позитивні і негативні функції конфліктів у суспільстві.
4. Типологія конфліктів.

Література

1. Громова О.Н. Конфликтология: Курс лекций. – М.: Ассоциация авторов и издателей «Тандем». Издательство ЭКМОС, 2000.
2. Дмитриев А.В. Конфликтология: Учебное пособие. – М.: Гардарики, 2000.
3. Дмитриев А.В. Социальный конфликт: общее и особенное. – М.: Гардарики, 2002.
4. Конфликтология: Учебник для вузов / В.П. Ратников и др. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001.
5. Конфликтология / Под ред. А.С. Кармина. – СПб.: Лань, 1999.